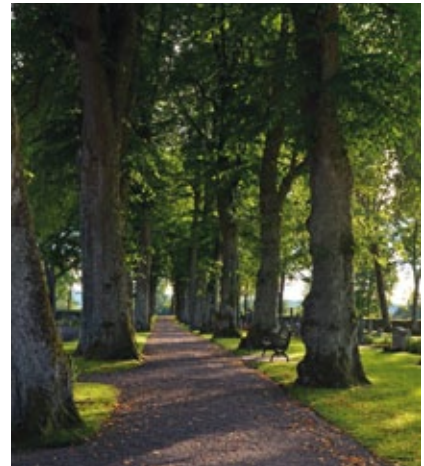
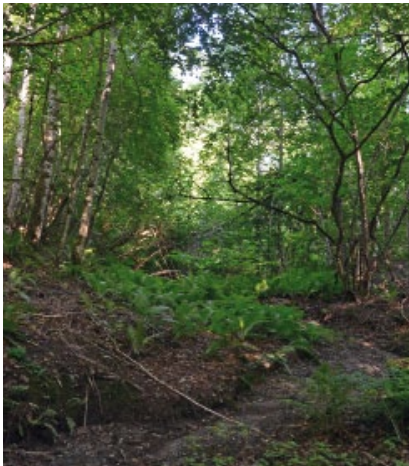

Vårda väl

Biologiskt kulturarv Riksantikvarieämbetet | maj 2014

Parkanläggningar som
biologiskt kulturarv

Förr var det främst konstvetare som intresserade sig för äldre parker i allmänhet och de pampiga slottsparkerna från 1600- och 1700-talen i synnerhet. Numera är intresset för dessa kulturmiljöer betydligt bredare. Bland annat har äldre park- och trädgårdsanläggningar börjat uppmärksammas för sin roll som biologiskt kulturarv.

Det biologiska kulturarvet i en park förmedlar inte *en* utan *många* olika historier. Anläggningens arkitektur, trädslag och prydnadsväxter berättar om gångna tiders smak och stilideal. Träden själva bär spår av olika perioders beskärning och annan skötsel – eller vanskötsel. Blandningen av trädslag och trädåldrar i alléer vittnar om stödplanteringar när träd fallit eller dött bort, och om hur anläggningen utvidgats.

Med tiden har de planterade träden koloniserats av vilda arter. Även en del av dessa arter är ett biologiskt kulturarv som kan berätta inte bara om anläggningen i sig, utan också om det omgivande landskapet under tidigare epoker. Exempelvis måste insekterna, lavarna, mossorna och svamparna som lever på de gamla träden i parken ha tagit sig in till anläggningen från det näraliggande landskapet, som då såg helt annorlunda ut än idag och var betydligt rikare på gamla träd och död ved. På så sätt visar arter som är knutna till vissa trädslag i parken hur de numera försvunna trädbestånden i trakten såg ut.

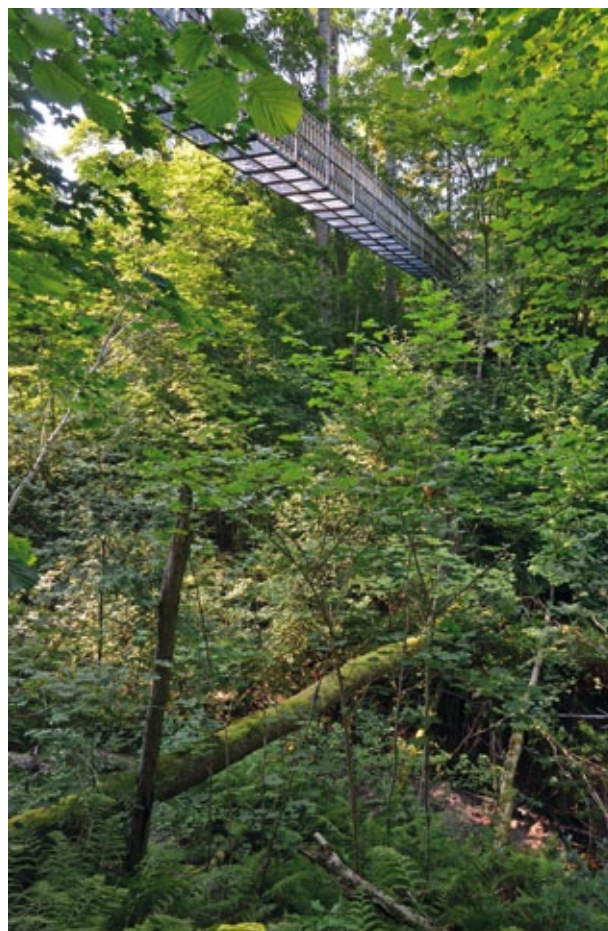
Detta faktablad om parkanläggningen som biologiskt kulturarv exemplifierar hur tidens gång kan ha påverkat parken och hur man kan tolka platsens kulturhistoriska och biologiska värden. Det fokuserar på större lustträdgårdar. I kraft av sin storlek, sina många äldre lövträd och – i bästa fall – sin kontinuerliga skötsel är praktanläggningen en unik källa till kunskap om biologisk mångfald i gestaltad miljö.

HISTORISK BAKGRUND

Varför gör man trädgårdar?

Trädgårdars innehåll och mening beskrivs ofta med motsatsparet nytta och nöje. Människans odling och användning av växter till mat, läkedom och andra nyttigheter i äldre tid är ett enormt ämnesfält. Likaså är den religiösa betydelsen av symbolmättade kulturväxter ett brett kunskapsområde. Vad lustträdgårdar har betytt för sina ägare och besökare är ytterligare en omfattande fråga.

Modets svängningar i lustträdgårdarna kom till uttryck i såväl de stora linjerna som i växtvalet. Arkivens trädgårdshandlingar talar om avskildhet

Björnravinen med hängbron vid Apertins herrgård i Kil, Värmland. Vid slutet av 1700-talet ingick ravinerna i en park i engelsk stil. Sedan 1991 är Apertins ravinsystem naturreservat med syftet att skydda bäckravinsområdet med dess naturskog, ädellövträdsvegetation, rika lundflora och skyddsvärda fågelliv. Samtidigt är herrgården, omgivande byggnader, den nuvarande parken och allén byggnadsminnesförklarade. 25 juli 2013.

och ro, men också om socialt umgänge med jakt, lekar, tävlingar, teater och ljusskådespel. Med sköna vyer, överraskningseffekter och exotiska växter var parken något enastående att förevisa för gäster. Orangeri och växthus bjöd delikata frukter. Parken kunde också vara djupt personlig eller symbolisk. Barndomsupplevelser knutna till uppväxtens trädgård gav platsen mening och blev värdefulla minnen.

Den blomsterrika gräsmattan med fruktträd i Vadstena klosterträdgård, Östergötland, exemplifierar en medeltida och troligen mycket vanlig nordisk trädgårdsform. 16 mars 2008.

Alla fenomen och begrepp i trädgårdskonstens historia är påverkade av tidens rådande ideal, kunskapssyn och politik. Hur den enskilda platsen upplevdes är däremot en individuell historia.

De första trädgårdarna

Att den trädrika parken är en mycket gammal kulturföreteelse vet vi genom *Gilgamesheposet* från Mesopotamien, nedtecknat i kilskrift med början 2000 f.Kr. I kristen tro är paradistanken förknippad med människans skapelse och föreställningen om den ideala världen som en lustgård, ett Eden, inte olikt en park. De första trädgårdarna i världen präglades av att de låg i floddalar i ökenstrakter. Grödor och fruktträd skyddades mot torka och översvämning med hjälp av reglerande bevattningskanaler. Höga murar eller väggar stängde ute starka vindar, sand och objudna gäster. Träden gav svalka och skugga.

Mycket tyder på att det fanns en nordisk – även svensk – trädgårdsodling, inklusive en estetisk trädgårdsuppfattning, långt före medeltid och klosterväsende. Sten Karling menar exempelvis i sitt verk om trädgårdskonstens historia att den forn-

nordiska poetiska Eddans tal om apel, lök och lin vittar om tidig nordisk trädgårdsodling.¹

Landskapslagarna och landslagarna ger vissa inblickar i hur den medeltida nyttoodlingen i landet gick till, om än helt utan uppgifter om dess verkliga omfång och utbredning. Tjuvabalken i Magnus Erikssons allmänna landslag från cirka 1350 berättar till exempel om en fyrdelning av odlingarna – en trädgård med apel och andra fruktträd, en örtagård med lökar och örter, en kålgård för kål och andra köksväxter och en humlegård.

De äldsta cisterciensklostren (Nydala och Alvastra) tycks inte ha infört några nyheter inom odlingen av krydd- och trädgårdsväxter.² I stället kommer beläggen för trädgårdar vid klostren, i betydelsen inhägnade fruktträdsodlingar, senare. Vadstena klostrets *pomerium* är ett exempel.

1500-talet – italiensk harmoni

Från Florens spreds renässansens konst och vetenskapliga rön till övriga Europa. Balans, perspektiv, proportion och harmoni präglade de italienska lantvillornas och borgarnas trädgårdar. Terrasser band samman höjder med låglänta partier. Kaskader, vattenspel och grottor i branta partier bröts mot flackare delar med fruktträd, lövgångar, häckomgärdade kvadratiska odlingskvarter och krukor. Skulpturer och fontäner gav höjd och relief åt

anläggningarna. Grönskan tuktades efter behag. Allt var samlat i en komposition, men ännu inte så styrt av symmetrisk ordning.

I Sverige anlades renässanslustgårdar till en början främst vid de kungliga slotten och kungsgårdarna, senare även vid adliga sätesgårdar. Genom bygget av Gripsholms slott och Uppsala slott påbörjade Gustav Vasa och hans ätt en ny trädgårdsera i Sverige. Anläggningarna vid Svartsjö slott och Nyköpingshus räknas till de främsta exemplen.

1600-talet – trädgården som maktmanifestation

Renässanssträdgården formades på olika sätt i skilda länder. I det franska, flacka landskapet saknades dramaturgi och skönhet av italienskt snitt. Vid de kungliga franska slotten fanns däremot en central-

Tycho Brahes rekonstruerade renässanssträdgård vid Uraniborg på Ven. Foto: Janne Jönsson, Landskrona museum.

Drottningholms barockanläggning. April 2008. Foto: Pär Stjernberg.

makt att manifesteras. Under 1600-talet accentuerades parkernas *huvudaxel*. En ofta påkostad *parterri*, *boskéer*, parallella axlar och tvärxlar fogades samman med alléer, vattenspel och skulpturer. Växtligheten höggs till rätt dimension.

Det kvadratiske rummet sträcktes ut i rektanglar och följde mittaxeln på dess väg bort mot ett skenbart oändligt parklandskap. På parterren slingrade ofta mönster av klippt buxbom. I rabatter (*plate-bandes*) underhölls exklusiva örter och figurklippta träd. Alléer skar spikrakt genom före detta skogar och sankmarker.

Nyttoddingarna lades ofta i avlägsna kvarter. Allting inordnades i en kontrollerad mönsterverkan som präglades av makt, men också av ett lugn, där enskilda delar kunde bilda en enastående helhet.

Under svensk stormaktstid (cirka 1611–1721) flödade franska och nederländska kulturinfluerer in i Sverige. Man arbetade hårt för att stärka landets kulturella rykte. Påkostade barockparker vid Ekolsund och Drottningholm följdes av många flera anläggningar, ofta med sjöutsikt och kuperad terräng.

1700-talet – lantligt och känslösvallande

De svenska herrgårdsparkerna präglades länge av arkitekt Carl Hårlemans och hans efterföljares rokokokonstruktionsanläggningar. Men år 1780 återvände trädgårdsarkitekten Fredrik Magnus Piper hem efter utlandsstudier och fick ansvar för de kungliga lustträdgårdarna och parkerna. Det blev ett viktigt steg i utvecklingen av en ny slags park i Sverige. Den engelska parkstilen – ”the natural style” – hade börjat ta form i England en bit in på 1700-talet. Förebilden var de bördiga jordbruksmarkerna. Böljande beteslandskap transformerades till vidsträckt parkanläggningar med trädklungor, organiskt formade promenadvägar, sköna vyer och pittoreska inslag. Vid många svenska sätesgårdar anlades en ny park enligt det nya idealet – ibland genomgripande och påkostad, ibland enkel med några slingrande gångar i ”engelsk stil”.

Lusthuset i kinesisk stil på Grönsöö, Enköping, är ett exempel på 1700-talets trädgårdskonst med orientaliska förebilder. 22 augusti 2006.

Mot slutet av 1700-talet anlades romantiska landskapsparker med svärmisk sentimentalitet, ibland med inslag av ruin- och gravromantik och exotism. Känslösvall eller sinnesro eftersträvades med sköna, skräckinjagande eller överraskande attribut.

1800-talet – mångfaldens sekel

1800-talets trädgårdskonst är komplex och omfattar nya slags anläggningar såsom offentliga parker, skolträdgårdar, koloniträdgårdar och olika villaträdgårdar. Bland stadsparkerna blev järnvägsparken ett sätt att använda ytorna närmast stadens stationshus och järnvägsspår. Hortikulturen utvecklades, bland annat genom intensiv växtförädling och avancerad fröproduktion, som möjliggjorde nya trädgårdsstilar. Enskilda växter förtrollade med exotism och raritet, ofta i kuriösa samlingar som var svåra att vidmakthålla. Vid 1800-talets mitt blev så kallade tapetgrupper, planterade i mönster, populära. Rabatterna var ofta utplacerade av amatörer eller trädgårdsmästare, utan samkomponering.

Fjärran från den märkliga linjeföring som utmärkte många av 1800-talets parker står Arts and Crafts-rörelsens trädgårdsideal med tydlig formgivning,

omslutande murar, markerad rumslighet och klippta häckar. Stilen förknippas med en förkärlek för vildväxande arter och ängsvegetation. Konstnärsparet Carl och Karin Larsson – vars konstnärskap i Sundborn i Dalarna gav näring åt 1890-talets nationalromantiska strömningar – var starkt påverkade av rörelsen och dess kritik mot stilimitation och industriell masstillverkning. Carl Larssons akvareller av livet utomhus speglar en lätthet i naturens närhet, ett längtansfyllt borgerligt ideal för många.

1900-talets arbete för en bättre bostadsmiljö

Under 1800-talets slut kom trädgårdsstaden som ett stadsbyggnadsideal till Sverige. Det var en sätt att med socialreformistiska idéer kombinera egen bostad, nyttoträdgård, hälsosam utevistelse och närhet till arbetet för de boende. Trädgårdsstäderna planerades ofta i stadens utkant, med lantliga förtecken.

Stockholmsutställningen 1930 gav näring åt den modernistiska tanken om ljus, luft och rationell överskådlighet i boendemiljön. Funkisstilen – arkitektur med funktionalitet som ledord – slog igenom på bostadsgårdar och i villaträdgårdar. "Hus i park" blev ett begrepp. Trafikseparering, lek, praktiska göromål och rekreation präglade stadens bostadsområden. Stora, sammanhållna gräsmattor och lättskötta växter förordades.

Fristående funkisvillor byggda 1935 på Egnahemsgatan i Karlstad. Kvarteret omgärdas av häckhagtorn. Det gamla äppelträdet är av sorten 'Cox Pomona'. 3 juli 2013.

IDENTIFIERING OCH TOLKNING

Trädgårdsspår och kvarstående växter

Ett första tecken på en trädgårdsförekomst kan vara ett kvarstående äppelträd eller ett snår med rotäktad plommon- eller surkörsbärsträd. Rotskottbildning sörjer för de ganska kortlivade plommonens och körsbärens reproduktion. Har det funnits ympade plommonsorтер kan uppslag av ympningsunderlaget – ofta körsbärsplommon (*Prunus cerasifera*) – indikera fruktträdsodling. Om kvarstående ympade fruktträd påträffas ger en eventuell sortidentifikation och *ympunderlaget* viktig information om trädets historia.

Ett lövträd som står markant friställt och liksom "i position" framför eller bredvid en gammal husgrund kan ha planterats eller sparats som ett vårdträd.

Snöbär (*Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus*), syren (*Syringa vulgaris*), olika slags spirea (*Spiraea* spp., främst klase-, häck-, blek- och torpspirea) och ibland rosenhallon (*Rubus odoratus*) indikerar enklare bostad, även om rosenhallonet från början importerades som exklusiv prydnadsväxt. Rotäktad buskrosor såsom fylld kanelros (*Rosa majalis* Foecundissima-Gruppen) och spinosissima-rosor (*Rosa spinosissima*-Gruppen) kan dröja kvar i många decennier och därmed avslöja tidigare trädgårdskultur. Bland örterna som håller ut halvsekelsvis eller längre vid ödegårdar

Kvarstående blommande plommon vid ödegård i Danmarks socken, Uppsala. 12 maj 2011.

Överst t. v.: Kvarstående krusbärsbuske med små, gula, håriga och välsmakande krusbär vid en gård i Sunne, Värmland. Inskickade till POM (Programmet för odlad mångfald, frukt- och bäruppropet). 21 augusti 2005.

Överst t. h.: Spirea (*Spiraea* spp.) påträffas kvarstående vid enklare boställen, men även vid mera påkostade trädgårdar, såsom dessa vitblommande exemplar i Gamla Stabergs barockträdgård, Falun. 23 juli 2013.

Nederst t. v.: Äldre äppleträd av sorten 'Risäter' med karaktäristisk stam och elefantfotsliknande utseende nertill på grund av starkväxande ympunderlag. Selma Lagerlöfs trädgård på Märbacka i Östra Ämtervik, Sunne. 22 juli 2013.

Nederst t. h.: Rosenhallon (*Rubus odoratus*) påträffas vid ödegårdar och liknande platser, men importerades under 1800-talet till Sverige som prydnadsväxt i högreståndsmiljöer. 4 juli 2007.

finns brandlilja (*Lilium bulbiferum*), pärlhyacint (*Muscari botryoides*) och pingstlilja (*Narcissus poeticus*). Förekomst av krusbär behöver inte betyda människo-boning, men om busken står friställd, alternativt tillsammans med andra bärbuskar, eller har bär som avviker i storlek eller smak, kan den ha trädgårds-ursprung. (Se faktabladet Vårda väl: *Gamla trädgårds-växter* av Mattias Iwarsson).

I alla tider har vattnet varit fundamentalt i trädgård och park. Sumpmarker och surhål har dikats, dammar har grävts. Enorma ansträngningar och summor gick åt vid de större anläggningarna för att få dammar, fontäner, kaskader och i några fall kanaler att fungera. Ibland finns gamla branddammar, trädgårdsdammar och raserade brunnar kvar vid gods och gårdar.

Pestskråpets (*Petasites hybridus*) knoppar kommer tidigt på våren. Senare utvecklas enorma blad. Här är en planta på väg upp nära en igenlagd damm i Grönsöo park, Enköping. 24 april 2006.

En del dammar har aktivt fyllts igen medan andra långsamt har växt igen. Ofta syns de som svackor i terrängen med avvikande, högre växtlighet. Förekomst av pestskråp (*Petasites hybridus*) och svärdsilja (*Iris pseudacorus*) eller andra fuktälskande växter kan avslöja dammens läge på långt håll.

Naturen bjuder på många vackra ved- och örtartade växter som under seklers gång har grävts upp och flyttats in i trädgårdar för sitt prydnadsvärdes skull. Exempel på sådana arter är rödfibbla (*Pilosella aurantiaca*), tibast (*Daphne mezereum*) och toppklocka (*Campanula glomerata*). Förekomst av dessa arter kan indikera tidigare boning och odling. På mullrik, gärna frisk eller fuktig mark påträffas ibland förvildade påskliljor (*Narcissus pseudonarcissus* cv.), snödroppar (*Galanthus nivalis* och *G. n.* 'Flore Pleno') och snöklockor (*Leucojum vernalis*). Det är samma slags marker som ramslök (*Allium ursinum*) trivs i.

Andra exempel på växter som kan påträffas i övergivna områden är humle (*Humulus lupulus*) och någon gång hundrova och röd hundrova (*Bryonia alba* och *B. dioica*). Hundrovan användes förr som klätterväxt vid entréer och verandor, men förekommer också naturaliserad. Ytterligare exempel på långlivade överlevare är såpnejlika (*Saponaria officinalis*) och spansk körvel (*Myrrhis odorata*).

Lundar

Många historiska parkanläggningar är idag starkt förenklade. Barockanläggningarnas skötselkrävande parterrer har förvandlats till vall eller gräsmatta, och någon gång färbete. Ibland har parterrer och gräspaner redan i äldre tid omvandlats till fruktodlingar, i ett försök att få en inkomst av anläggningen. Köksträdgårdar och rabatter är ofta helt försvunna. Dessa förändringar är påtagliga och tydliga. Andra delar av parkerna har förändrats successivt och mera obemärkt. Det gäller exempelvis lunden.

Lunden är ett vittomfattande begrepp. I parksammanhang kan lundar utgöra helt skilda typer av platser. Det kan handla om en betydelsebärande plats, förknippad med festligheter och andra sociala handlingar. Karaktären kan vara lummig, men även ett mer eller mindre glest planterat fruktträdbestånd kallas ibland för fruktlund eller äppellund. Lunden finns även som benämning på plommon- och körsbärsskogar med rotäta fruktträd, som fortlever genom rotskott.

Större parkanläggningar eller parkdelar som utformats i engelsk landskapsstil omfattade ofta arealer som ingick i jordbrukets skötsel. Ett exempel på en sådan miljö är lunden som traditionell landskapstyp, nära förknippad med lövängsbruk, hagmarksbruk och en flerskiktad, artrik ädellövskog. Lundar med den sortens kulturpåverkan har hög biologisk mångfald. De karaktäriseras ofta av en blandning av buskvegetation, välutvecklade och storkroniga lövträd samt en rik markflora. Omväxlande öppna och tätare partier ger goda mark- och ljusförhållanden för många arter.

Perioder av röjning och hävd, respektive frisläpande och vanvård, kan avläsas i stubbarnas mängd och storlek samt i de kvarstående trädens utseende. Exempelvis kan stamtjocklek, kronbredd, kronform (ensidig eller snedvuxen krona) och grendöd ner till eller i kronan berätta om platsens skötselhistoria, beroende på att konkurrerande träd eller slyuppslag har påverkat och stört sparade träd. Perioder av bete kan skönjas långt efter att betet har upphört (se faktabladet Vårda väl: *Träd och buskar – Månghundraåriga historieberättare* av Tommy Lennartsson). I äldre anläggningar som inte längre sköts intensivt kan man ibland se inblandning av för trakten ovanligare trädslag, till exempel bokträd i Mälardalen. Inslag av idegran kan också vara tecken på tidigare odling.

Många parkområden i engelsk landskapsstil har för länge sedan tappat detaljer och arkitektonisk form. Ibland visar kvarstående planterade eller själv-

spridda träd- och buskarter att man tidigare haft skötselintensiva och diversifierade landskapstyper i parken. Inte sällan blandades exotiska trädslag med inhemska träd. Idag påträffas exempelvis olika barrträdsarter, robinia (*Robinia pseudoacacia*) och prydnadsbuskar som kvarstående individer i extensivt skötta parkdelar.

Robinia (*Robinia pseudoacacia*) i parken på Thorsvi Gård, Enköping. 21 juni 2007. Robinior har vuxit och självsått sig där sedan senare delen av 1800-talet. År 2007 fanns drygt tjugo större och mindre träd och de sköter sig i stort sett själva. I området växer förvildad vintergröna (*Vinca minor*).

Trädstrukturer och häckar

Genom dokument vet vi hur svårt det kunde vara att få tag på lämpliga trädplantor till alléer, bersåer och trädvalv. Ibland – till exempel vid Engsö slott utanför Västerås³ – gick man ut i skogen och hämtade träd av olika arter, men till det sena 1600-talets och den första halvan av 1700-talets paradalléer vid slott och herresäten importerades ofta parklind (*Tilia x europaea*) från Nederländerna.⁴

Jämfört med andra europeiska länder har Sverige ovanligt väl bevarade lindalléer. Utebliven klippning och trädens åldrande har dock avsevärt skulpterat om alléerna. Oavsett typ och ålder på alléerna har man ofta varit inkonsekvent vid komplettering i trädluckor. I stället för lind har man valt andra trädarter, kanske i form av unga träd hämtade från skogen. Konkurrenten från de stora, ursprungliga träden gör ofta att nya små träd avstannar i tillväxt; de kan få lutande eller krokiga stammar och hamnar bokstavligen i skuggan av de ursprungliga träden.

Träd som en gång varit tuktade, till exempel om de har ingått i en häckformation eller om de har stått som friväxande topphuggna träd, kan ibland identifieras genom ansvallningar på stammen där de tidigare huggits. Ser man flera träd i följd syns detta tydligt.

Tuktade häckar som i brist på fortsatt skötsel släppts upp bildar karaktäristiska kvastar upp i skyn. Ibland syns återhamling som skett långt efter att träden släppts upp. Återhamling kan ge vitt skilda slutresultat, bland annat beroende på i vilket åldringsstadium det tidigare hamlade trädet befinner sig i, och hur långt hamlingsuppehållet har varit. Att bestämma den nya hamlingshöjden och snittens läge är en fråga för fackmän, och inte ens de når alltid samsyn. Vid Engsö slott har man gjort stora ansträngningar på senare år för att klippa lindalléerna på lämpligt sätt, och dessa träd torde vara ett gott underlag för framtida diskussioner om hamling och återhamling.

Kvarstående träd som tidigare har ingått i exempelvis en rad eller en cirkel kan vara svåra att läsa in i ett mönster, särskilt om yngre träd har letat sig in i det forna mönstret. Till synes uppenbara rader kan i själva verket vara resultatet av terrängens beskaffenhet, ett gammalt dike, senare tiders röjning i ett olikåldrigt bestånd eller bete, där alla små träd betats medan de stora har blivit kvar. Trädgropar och gamla stubbar kan ofta skönjas långt efter att träden fallit. Genom att mäta avståndet mellan dem kan man få en fingervisning om trädsmönster och trädthet i en förmodad planerad trädstruktur.

En samling plommonträd på en betad kulle vid Frösäkers Gärd, Västerås, ser vid en första anblick ut att stå i en slags alléformation. Det troliga är dock inte att de planterats i mönster, utan att andra faktorer har format trädens nuvarande utbredning. 13 maj 2011.

Finner man hasselbestånd, eller ett mindre antal hasslar som kanske till och med ser ut att stå i rader, kan det vara idé att kontrollera om de har avvikande fruktstorlek och svepeblad, vilket indikerar kulturursprung. Det kan vara fråga om en nötodling med utvalda fruktsorter av hasselarter; till exempel de storfruktiga sorterna *Coryllus avellana* 'Lambert Filbert' och 'Cosford'. Eventuellt syns spår av tidigare skottskogstillämpning (se även Vårda väl: *Träd och buskar – Månghundraåriga historier* berättare).

I mera öppen terräng kan förekomsten av "clumps", som är den engelska termen för träd i mindre grupp eller dunge, tyda på en planterad trädsmåling. Ser träden likåldriga ut? Är de kanske av samma art, ser de ut att ha växt tillsammans från start? Då kan de vara ett medvetet grepp i landskapet. Står de i cirkel eller annan geometrisk formation behöver man inte tvivla.

Om tidigare hamlade träd påträffas i landskapet utan synbar mönsterstruktur är de troligen en rest från äldre lövängsbruk, men de kan också ha ingått i en anläggning. Enstaka träd vid infarter, byggnader och i murar kan ha hamlats för prydnadsvärdets och utrymmets skull eller för att ge fri sikt åt något annat.

Den täta och skyddande cirka hundraåriga granhäcken kring Selma Lagerlöfs fruktträdgård på Mårbacka i Östra Ämtervik, Sunne, är till stor del uppbyggd med dubbla rader plantor. Häcken är över tre meter hög och en kontroll inne i själva häcken ger insyn i hur den en gång anlades. Häcken exemplifierar vikten av att dokumentera ursprungliga planteringars struktur inför eventuell nyplantering eller komplettering. 22 juli 2013.

Olika typer av trädformer som resultat av utebliven hamling ses numera i jordbrukslandskapet, på kyrkogårdar och i parkmiljöer. Både formen och de ofta förekommande håligheter och skadorna visar att träden en gång haft en helt annan form och funktion.

Knuthamling, det vill säga hamling som gjorts regelbundet med ett till tre års intervall med nya snitt strax ovanför det gamla snittet, syns till en början tydligt i kronan om trädet släpps för fri växt. De många ”knutarna” som uppstått genom år av regelbunden beskärning ger ett tydligt grenstruktur-mönster i den rundade krona som inledningsvis blir

resultatet då trädet ”släpps” och årsskott växer som spön åt alla håll. Med tiden kan trädet bli risigt.

Om några grenar tar överhanden och börjar växa kraftigt som en ny krona ovanpå den gamla hamlade grenstrukturen kan detta bli en alltför tung börda för det hamlade trädet, varpå trädet bryts sönder.

Träd som hamlats eller topphuggits och som släpps upp fritt kan i vissa fall bilda en grenad kandelaberform, med flera relativt likstora sidogrenar som böjer sig rakt upp mot ljuset. De kan ge ett mäktigt intryck, samtidigt som trädet utsätts för stor risk för fläkskador.

Planteringsmönsters inverkan på slutresultatet är viktigt att notera och förstå. En vanlig, högvuxen häck har påverkats av en mängd platsbundna och föränderliga faktorer under etablering, tillväxt och åldrande. Äldre häckars eventuella förnyelsebarhet är beroende av en noggrann kontroll och dokumentation av exempelvis plantantal, plantavstånd och radantal.

Siktstråk som sträcker sig genom landskapet kan mycket väl vara gamla siktlinjer i en formell park eller en landskapspark. Uthuggningar och stråk försvinner ibland efter bara några år bland sly och lövmassor, men det är möjligt att se flerhundraåriga strukturer, om de har underhållits. Ett tydligt exempel på en parkstruktur med siktgator är 1600-talsanläggningen Parnassen i Ekolsunds slottspark vid Mälaren. Från Parnassens centrum strålar huggna siktgator ut i en jaktparksformation. Platsen ingår i Hjälstavikens naturreservat, men är samtidigt en viktig del i barockparken.

Sidan 13:

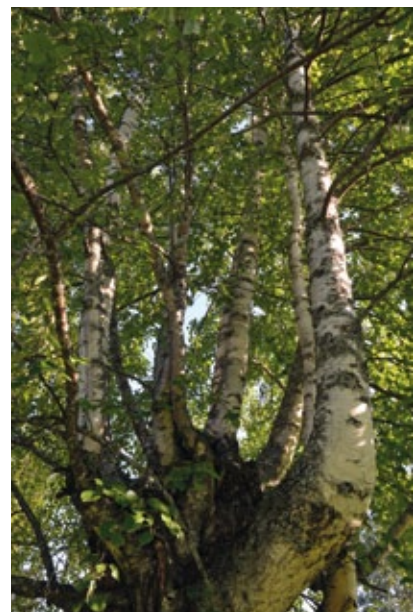
Överst t. v.: Nötknippe med påfallande långa svepeblad, som påträffades i anslutning till nötallén på Grönsö. 31 augusti 2007.

Överst t. h.: Grönsöös hasselnötsallé. 25 maj 2007.

Mitten: Medvetet skapade men förändrade trädmönster i äldre parker väcker frågor. Hur många var de ursprungliga träden, hur tätt stod de? Vilka träd är spontant uppkomna? Vad säger källmaterialet? Var träden tänkta att huggas som häckar eller släppas till lummiga lövgångar? Skulle träden bilda en grönskande fond eller användas som skuggande ”grotta”? Bilden visar en samling äldre lindar i bortre änden av mittaxeln i Grönsöös stora fruktträdgård. Formationen är idag inte fullt ut cirkulär. 25 maj 2007.

Nederst t. v. och mitten: Ännu vårdas många hamlade träd i kyrkogårdsmiljöer, som ofta har hög skötselnivå i jämförelse med såväl offentliga som privata parker. Här syns hamlade lindar på Sunne kyrkogård. I stammarna finns håligheter som gynnar hållbyggande fåglar, insekter med mera. 1 augusti 2013.

Nederst t. h.: En tidigare topphuggen björk som släppts upp och bildat en karaktäristisk, högrest kandelaberkrona under minst tre decennier. Björken har frisk grönska men stammen och grenarna har skador och insekthål. Svenneby utanför Torsby 2 augusti 2013.

Ovan: Parnassen med siktgator i Ekolsunds slottspark exemplifierar hur betydelsefullt det är att bevara de bärande dragen i en park, om den ska vara fortsatt begriplig. Parnassen är dokumenterad i äldre kart- och ritningsmaterial, men hur upptäcker och bevarar man liknande strukturer om de saknar äldre dokumentation? Foto: Nils Lidbaum 2013.

T.h.: Även relativt sentida inskriptioner kan döljas av mossa och nerfallet material. Här syns årtalet 1925, omgivet av mossa, i en skuggad granittrappa vid terrassen intill huvudbyggnaden på Selma Lagerlöfs Märbacka. 22 juli 2013.

I marknivå

I markytan och strax under denna finns ofta byggda strukturer som berättar om dolda tidslager och ålder på olika delar i en äldre park. Igenlagda dammar som möjligen kan skönjas som sumpområden utan tydlig form kan ha bevarad stenläggning. Gångsystem, trappstenar, stödstenar och diken finns under ytliga lager av grästorv. Ibland är signalerna tydligare än så, i form av vertikala minnesstenar, järnstolpar eller fundament.

Plötsliga gränser och avvikelser i den till synes vilda floran kan tyda på förändringar i jordens näringshalt och struktur. Gamla rabattstrukturer har en jordmån, där vilda arter eller kvarstående kulturväxter ger en annan volym och artsammansättning än i omgivningen. Exempelvis kan vårblommade lökväxter avslöja tidigare odling. I mullrik jord med lämplig fuktighetshalt kan de föröka sig och förvildas i mängder.

På Grönsöö utanför Enköping finns ett fint exempel på lökväxter som signalement på tidigare bebyggelse. Större delen av året avslöjar den klippta gräsmattan inga som helst spår efter den så kallade "Tettas stuga" som revs på 1930-talet. Men på våren när den ryska blåstjärnan (*Scilla siberica*) blommar syns det tydligt var husgrunden stod (se nästa sida).

Under ytan

Det bör påpekas att parkanläggningar ibland inte bara kan spåras och upplevas *tack vare* växtligheten, utan *trots* den. Ett av de märkligaste trädgårdsprojekten i sen tid är "återupptäckten" av prästgårds-parken i skånska Östra Sallerup utanför Hörby (Karl XI:s stenar), även kallad Jöns Hendrikssons trädgård. Prästen Hendriksson från Själland anlade en nära fem hektar stor renässanspark i slutet av 1600-talet

med fruktträd, dammar och kanaler. Det märkliga var att han också lät göra ett kvarter innehållande en stor kompass av stenar, och ett annat kvarter med en hyllningstext av nästan tio meter långa bokstäver, också de gjorda av sten, som lyder "CAROLVS XI MONARCHA SVECIAE". Under trädgårdsarkeologen Katarina Frosts ledning frilades en del av bokstäverna i ett projekt i mitten av 1990-talet.⁵ På långt håll syns bara stora lövträd, som idag skymmer en av de mest underliga och fantastiska renässansparkerna i Sverige. Vem kan läsa om man har en skog mitt i texten? Denna anläggning exemplifierar vad som kan finnas att upptäcka och återupptäcka, ovan och under mark.

Överst t. v.: En av de bevarade stenkantade stigarna i Grönsöo parks labyrintliknande anläggning med geometriskt gångsystem från 1700-talet. Stenarna syns bäst på våren. 5 maj 2006.

Överst t. h.: Vid restaureringen av Gamla Stabergs barockträdgård i Falun påträffades stentrappor när grästorven i mittaxelns gång togs bort. De hörde samman med terrassernas stenmurar. Hösten 1997.

Nederst t. v.: "Tettas stuga" på Grönsöo. Målning av Olof Hermelin 1879 eller 1880. Stugan revs på 1930-talet.

Nederst t. h.: Idag visar kvarstående rysk blåstjärna (*Scilla siberica*) var "Tettas stuga" stått. Läget för husets bortsida kan skönjas som en rand av blå blommor, parallell med fotots vågräta mittlinje. 5 maj 2006.

BETYDELSE FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

Parker som livsmiljö för vilda arter

Det gamla jordbrukslandskapet och ädellövskogen har länge varit på kraftig tillbakagång. Det moderna jordbruket och skogsbruket har rationaliserat bort merparten av de varierade, småbrutna landskapstyperna. Det har gjort att parker, kyrkogårdar, alléer och även mindre privatträdgårdar har fått ökad betydelse som ersättningsmiljöer.⁶ De har blivit refuger för biologisk mångfald, där arter som förr hade gott om livsrum i det svenska landskapet kan överleva – i bästa fall. Fåglar som behöver bryn, buskage, lövskogsmiljöer och hålträd är ett exempel, fjärilar med behov av särskilda växter som nektarkälla och föda för larverna är ett annat, liksom en stor mängd lavar, mossor, svampar och insekter som är beroende av gamla träd och död ved.

Att anläggningarna ofta rymmer en rik biologisk mångfald jämfört med det övriga landskapet gör att de tilldrar sig naturvårdens uppmärksamhet. I likhet med alla andra miljöer i landskapet måste parkanläggningar och alléer skötas så att många olika värden kan bevaras.

Tulpan från lök funnen på Grönsö. Lökar från fyndplatsen har sänts till POM:s lök- och knöluopp. 26 maj 2011.

Odlad mångfald

Parkanläggningarnas odlade växter är en betydelsefull del av den biologiska mångfalden. När den svenska trädgårdskonsten utvecklades kunde plötsligt mängder av exotiska växter trängas med de inhemska. Under loppet av några få århundraden importerades tusentals olika nyheter för prydnads- eller nyttoodling. Många växter samlades in under upptäcktsresor i avlägsna trakter. Andra introduktioner var resultatet av hybridiserings- och selektionsarbete. Åter andra upptäcktes som spontant uppkomna, avvikande varianter i naturen eller i odling.

Växtförädlingstakten och modesvängningar genom flera sekler innebär att den genetiska variationen inom en och samma art av äldre kulturväxter inte är överskådlig. Ofta finns växterna bara dokumenterade i skrift, ibland som illustration eller i herbarium. De finns inte längre i levande kultur. 1700- och 1800-talets mångfald av orangeri- och växthusväxter, inklusive fruktslag som odlades under glas, är ett minne blott. Kulturer som kräver kontinuitet och förnyelse har försvunnit. 1800-talets vurm för avvikande varianter av parkträd kan dock fortfarande ses på många håll, till exempel i form av exotiska solitärträd och i några fall, *arboreta*.

Dahlia utan namn som vandrat från ägare till ägare i Sunne. Den har drag av både pompodahlia och dekorativdahlia. 27 september 2011.

Generellt är bristen på dokumentation och kunskap om parkers äldre tidslager ett hot mot mångfalden. Sedan år 2002 har Programmet för odlad mångfald (POM) arbetat med inventering av äldre kulturväxter. Målet är att dokumentera, bevara och sprida odlingsvärda kulturväxter. På så sätt ska det nationella arvet av kulturväxter tillgängliggöras.

Nordiskt Genresurscenter (NordGen), som finansieras av Nordiska Ministerrådet, arbetar för genetisk mångfald och hållbar utveckling. NordGen driver ett projekt om kulturreliktväxter, det vill säga arter eller sorter som en gång odlats på en plats och som dröjt kvar efter att själva odlingen har upphört. Enligt NordGens definition på kulturreliktväxt avses ”en art eller en sort som inte längre odlas men har varit odlad på en särskild växtplats, och som överlevt på stället efter det att odlingen upphört eller trädgården övergivits”.⁷

Introducerade växter på gott och ont

En stor del av de arter som introducerats i svensk odling har konkurrerats ut av mera populära växter, eller varit alltför svårödlade i svenskt klimat. Många av kulturväxterna har dock trivts så bra att de har bildat stora bestånd och ibland vandrat ut från parkerna. De tillhör nu den svenska floran. Exempel bland lökväxter är snölocka eller klosterlilja (*Leucojum vernum*), kungsängslilja (*Fritillaria meleagris*) och krollilja (*Lilium martagon*). Samtliga arter ses på frisk och näringsrik mark.

En del arter kan bilda mycket ymniga bestånd. Längs vägar, i slänter och i diken syns livskraftiga trädgårdsrymlingar. Den ryska arten parksallat (*Cicerbita macrophylla*) växer i parker men har även vandrat vidare ut i naturen med hjälp av jordstammar och utlöpare. Längs vägar breder hav av blomsterlupin (*Lupinus polyphyllus*) ut sig och ibland ses jätte-loka (*Heracleum mantegazzianum*). På fuktigare ställen trivs jättebalsaminen (*Impatiens balsamifera*). Dessa högresta 1800-talsintroduktioner har uppskattats för sitt prydnadsvärde. Deras roll som prydnadsväxter har dock trätt i bakgrunden och de betraktas nu som ogräs.

Från naturvårdshåll har man uppmärksammat arter som betecknas som *invasiva*, vilket innebär att de kan tränga ut andra, mera sårbara arter. I framtiden förväntas stora insatser för att mota dessa växter. En intressant aspekt av växtintroduktioner genom tiderna är hur vi ser på de arter som har spritt sig så mycket att de kategoriseras som *invasiva*. När

Jättebjörnloka (*Heracleum mantegazzianum*) vid Apertins herrgård i Kil, Värmland. Arten är invasiv och räknas som ett hot mot ravinernas flora. Besökaren Tor Kihlberg begrundar en planta 20 juli 2003. Foto: Pär Stjernberg.

Violett fingersvamp (*Clavaria zollingeri*) på trädgårdstomt i Bjälverud, Sunne. En överraskande organism i trädgårds-sammanhang! 14 augusti 2010.

blir ymnigheten hejdlös, hur länge förblir introduktionerna ”främmande” i Sverige? Vad berikar mångfalden, vad är ett problem?

Vård av lundar, hagar och slåtterängar ökar chansen för många arter att finna en livsmiljö. Någon gång kan ogödslade, hävdade gräsmarker och parker bjuda på riktiga överraskningar. En sådan är den vackra svampen violett fingersvamp (*Clavaria zollingeri*). Arten är sällsynt och växer i ”örtrika men magra betesmarker, hackslåttängar och örtängar samt i park- och skogsmiljöer”.⁸

KUNSKAPSLÄGE

Trädgårds- och parkhistoria rör så många områden, sociala grupperingar och samhällseliga fenomen att det alltid kommer att finnas nya samband och fysiska platser att undersöka.

I sökandet efter kunskap om trädgårdar och parker återkommer några huvudfrågor. De aktualiseras både i de enskilda fallen och i strävan efter generell kunskap om det biologiska kulturarvet.

Autenticitet: Inom parkvård pågår en ständig diskussion om autenticitet. Att något är autentiskt betyder inte automatiskt att det är bevarandevärdt, men autenticitet är en viktig faktor i värderingen av parkanläggningen. Stor möda läggs på att reda ut vad som är autentiskt. För växtmaterial betyder det ofta att den ursprungliga växtindividen lever kvar, eller har förökats så att det genetiska materialet har bevarats. De olika parkdelarnas tillkomst och förändringar över tid är alltid av intresse i beskrivningen av platsen.

Att Mälardalens herrgårdsparker med åldriga ädellövträd utgör goda livsmiljöer för många arter är väl känt, men vad vet vi om ovanligare kulturväxters värde som substrat för andra organismer? Här en friväxande cirka 125 år gammal nutkacypress (*Chamaecyparis nootkatensis*) på Grönsö. 5 maj 2006.

Dokumentation: Konstvetenskapen har i hög grad bidragit till kunskap om svenska parkers arkitektur, upphovsmän, stilhistoriska drag och influenser. Flera stora verk om park- och trädgårdshistoria som publicerades under 1900-talets första hälft är oöverträffade kunskapskällor idag. Det påminner om vikten av att i tid dokumentera och formulera värdena kring äldre tiders anläggningar och odling, innan spåren försvinner. Den fysiska platsen är en ovärderlig kunskapsbank. Inventering och annan dokumentation är grundläggande moment, som försvåras av bristande kartunderlag. Inmätning och upprättande av kartunderlag är en viktig framtida uppgift.

Parkers användning: I forskningen om parker har anläggningarnas upphovsmän varit självklara föremål för studier. Vem ritade parken? Vem beställde den? Syftet med att anlägga en påkostad park eller att skaffa exklusiva växtkollektioner brukar beskrivas som manifestation, mode och en förväntad markering av position i samhället. Hur parken faktiskt

Krolliljor i Engelska parken på Ulfåsa slott i Östergötland. 2006. Beståndet är Sveriges, kanske Europas, största och uppskattas till 25 000–30 000 blommande individer.⁹ Foto: Helena Törnqvist.

användes och uppfattades av ägarfamiljerna har inte varit i fokus. Inte heller arvet, driften och förvaltningen av en park.

Förvaltarnas intresse och kunskap: Utbildning av parkers förvaltare, oavsett ägandeform, är grundläggande. En god dialog mellan ägare/förvaltare och kulturminnesvårdens representanter är nödvändig. Många frågor faller utanför skyddsföreskrifterna. Ägarens/förvaltarens kunskap, intresse och välvilja är avgörande för kvaliteten och kontinuiteten i en anläggning.

Växtsjukdomar: Bevarande av äldre växtmaterial är ett gemensamt intresse för natur- och kulturminnesvården. Ett hot mot såväl det kulturella som det biologiska arvet är de senaste årens spridning av olika arts specifika växtsjukdomar. Exempelvis har parkernas bestånd av alm, ask, ek och buxbom skadats allvarligt. Kunskap om bot och åtgärder kring detta är en viktig forskningsfråga.

Nyttjande av växter: Kunskapen om de vanligaste trädarternas betydelse för biologisk mångfald är relativt god, men vad finns att lära om alla de exotiska trädindivider som planterades under 1800-talet i parkerna? Hur kan äldre arboreta ge ny kunskap om arter som nu har växt till fullstora individer? Nord-Gen arbetar med att säkra den biologiska mångfalden, bland annat genom lagring av fröer och genmaterial. Syftet är att bevara och finna hållbara sätt att utnyttja växter, husdjur och skog.

Introduktionshistoria: En närmast oöverskådligt stor forskningsfråga är kulturväxternas introduktionshistoria i Sverige. En samlad bild av de senaste seklernas växtimport till Norden är vi ännu inte i närheten av. Enstaka djupdykningar har gjorts, såsom i krolliljans introduktion och historia på svensk mark.¹⁰ För att sådana studier ska vara möjliga måste befintliga bestånd av kulturväxter värnas.

Inventering och dokumentation: POM:s inventeringar visar hur vissa kulturväxter har bevarats och spridits. Förutom kartläggning av växterna får man en färgrik bild av hur de har undgått att falla i glömska, även om odlingsvanorna har förändrats. POM:s insamlade uppgifter om dahlior är ett exempel på det. I början av 1800-talet var dahlior (georginer) högsta mode och man odlade gärna många olika sorter. Idag har den sortens odlingar av frostömma växter till stor del försvunnit vid godsens. Men på sina håll håller privatpersoner ännu liv i sina dahliarötter år från år.

METODIK OCH VERKTYG

Arkiven som källa till kunskap

Lantmäteriverket i Sverige har en särställning vad gäller landets produktion och innehav av historiska kartor. Tillsammans brukar Lantmäteriets äldre skifteskartor, generalstabskartan, den häradsekonomiska kartan och enskilda gårdskartor ge ett bra underlag för kartstudier i trädgårdshistoriskt syfte.

Ekonomiskt material i offentliga eller privata arkiv innefattar ofta detaljerade uppgifter om grödor, inköp, kostnader och intäkter, de anställdas namn och löner samt data om olika verksamheter. Husesyner, bouppteckningar och jordeböcker kan ge detaljerad information. I gårdsarkiven finns ofta källmaterial i form av brev, fotografier, dagböcker, skisser och noteringar. På godsens väggar återfinns ibland äldre, påkostade illustrationer av egendomen. Ett fint exempel är den detaljerade oljemålningen i stora salen på Engso slott i Västmanland, som skildrar grevparet Pipers ankomst med båt 1748.

Arkitektur- och designcentrum, Nationalmuseum, Riksarkivet, Nordiska museet och Stadsmuseet i Stockholm har stora samlingar av ritningar, fotografier, inventeringar och beskrivningar rörande parker. Läns museer och bibliotek kan ha omfattande material. Vid Institutet för språk och folkminnen (SOFI) finns upptecknade folkminnen om svenskt herrgårdsliv.

En viktig översikt rörande svenska herrgårdsparker ges i Arkitekturminnesföreningens *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar: uppmätningar och beskrivningar jämte bilder samlade och utgivna av Arkitekturminnesföreningen*.¹¹ Verkets godsbeskrivningar och uppmätningar, utförda på 1920-talet, är ett värdefullt jämförelseunderlag. Bland äldre publicerade verk som illustrerar svenska slott och herresäten är kopparsticken i Eric Dahls *Suecia antiqua et hodierna* i en klass för sig. Om än starkt överdrivna ger de en unik bild av svenska godsanläggningar under stormaktstiden.

Platsen som källa till kunskap

Den fysiska platsen – parken – och en noggrann inventering och inmätning av denna är basen i arbetet med en anläggning. Förslagsritningar och planer visar ofta något annat än det som verkligen anlades. Trädgårdsarkeologi, pollenanalys och icke-förstörande metoder, där man ovan mark letar och karterar fynd på platsen, kan bekräfta och vederlägga antaganden eller peka på helt ny kunskap.

En lantmäterikarta 1753 över bergsmansgården Stabergs ägor i Vika socken, Falun, visar rosafärgade "Prospekt lineer, til diverse ställen" (lat. *prospectus*, utsikt, anblick). Att låna omkringliggande landskap för att stärka upplevelsen från gården var en viktig del i arkitekturen. Lantmäteristyrelsens arkiv, Kopparbergs län. Vika socken Staberg nr 1-3, arealavmätning och rågångskarta. U58-54:3. Repro: LMV.

Bevarade strukturer i parken noteras alltid. Vid beskrivningen av parkens element kontrollerar man om det finns (spår av) murar, diken, vattenanläggningar, gångar/stigar, dräneringar, frukt- eller prydnadsodlingar, promenadpark, trädssamlingar (arboreta/kuriösa arter), alléer, trädrader, häckar, trädringar, bersåer, lövgångar, terrasser, trappor, djurgård/jakt-park med mera. Byggnationer i form av hus, brunnar, staket, fundament, minnesmärken, gravar och inskriptioner noteras. Exempel på hot mot dessa delar av parken är igenväxning, oövertorvning och förfall.

I dokumentationsarbetet tolkas platsen utifrån de naturliga förutsättningarna. Hur har man till exempel utnyttjat eller kämpat emot terrängen för att skapa en attraktiv park? Ligger parken öppet eller slutet, ingår siktlinjer och omgivningarna i parkupplevelsen, har man "lånat" vyer i fjärran?

En viktig del i arbetet är inventeringen av parkens odlade och vilda växter under hela växtsäsongen. De historiska och biologiska kulturvärdena ska bedömas, liksom hur åtgärder (eller fri utveckling) kan gynna eller missgynna växterna. Kunskap om vilda och odlade vedartade växter behövs till exempel för att avgöra om en samling träd i terrängen är planterade eller inte. Sammanhanget, artbestämning och bedömning av trädens växtsätt, höjd, eventuella stubbar samt mark- och jordstruktur är viktiga faktorer. Likaså bedöms parkens ekologiska förhållanden utifrån förekomst av rödlistade växter, hotade djurarter, mossor, lavar och svampar.

Grundstenar i terrängen och förändrad marknivå, i form av sänkor och upphöjningar, varslar om byggnationer eller grävda delar i parken. Står träden märkligt regelbundet? Har de rika knölbildningar på stammen med en starkt förgrenad krona strax ovanför, som tyder på en tidigare beskärning i höjd med knölnarna? Finns det sumpiga hålor eller häckliknande formationer? Om man petar i backen, blottas det då sandliknande gruslager eller stensättningar? Syns spår och rännor i gräset, som om det har varit lösare jord där? Då finns anledning till vidare undersökningar.

Traditionell kunskap – erfarenhetskunskap

De som arbetar kontinuerligt i en park lär känna dess egenheter på ett sätt som bara är möjligt genom praktisk erfarenhet. Trädgårdsmästarnas hantverkskunnande ger förståelse för vad det faktiskt innebär att sköta och driva anläggningen. De har en nyckelroll i förvaltningen. Ett viktigt uppdrag inför framtiden är att dokumentera och sprida deras kunskap. Trädgårdsmästarnas kunskapsnivå och erfarenhet har varierat kraftigt genom sekler och från fall till fall. Ibland finns mästarens personliga dokumentation bevarad i godsarkiven, till exempel genom dagböcker, växt- och frölistor, illustrationer och brev. Dessa kan berätta om försvunna rabatter och växter. Har man tur finns anteckningar om vilka odlingar som lyckades respektive misslyckades.

Hembygdsgårdar och bygdearkiv har lokal information och äldre människor har inte sällan tydliga minnen från hemtrakten. Men många förringar de uppgifter och dokument de känner till eller äger. Kanske tycker de att enkla, amatörmässiga skisser eller familjens noteringar inte är något att visa upp. Ibland saknas kännedom om vad som finns i den egna gårdens handlingar.

Beskrivningar och uppteckningar om parkers växtbestånd ska tolkas med försiktighet. Namnförbistring är ett vanligt problem. Brandlilja (*Lilium bulbiferum*), kejsarkrona (*Fritillaria imperialis*), krollilja (*Lilium martagon*) och brunröd daglilja (*Hemerocallis fulva*) är exempel på arter som påträffas kvarstående i äldre trädgårdsmiljöer. De sammanblandas ofta och några av dem har fått låna namn av varandra i folkmun och i uppteckningar.

Centrala frågor

Parkens förutsättningar, historia, gränser och struktur

- Vad berättar kartor och andra källor om parkens ålder och historia?
- Vilka är parkens ursprungliga yttre gränser, har parkmarken förändrats aktivt eller naturligt?
- Vilka naturliga förutsättningar präglar anläggningen (geografi, läge)?
- Vilken arkitektonisk/estetisk relation hade/har parken till omgivande landskap?
- Vilka strukturer är bevarade/skönjbara?
- Hotas byggnationer av igenväxning, övertorvning eller annat?
- Vilken roll har anläggningen haft lokalt och regionalt, vad representerar den idag?

Förändringar över tid

- Vad berättar det biologiska kulturarvet om tidslager, förenklingar, förändrad skötselnivå och ändrad användning av ytorna?
- Har delar av en tidigare upplevelsepark/lustpark omvandlats till betesmark, friluftsområde etcetera?

Tolkning av växtmaterialet

- Vilka bevarade eller kvarstående odlade växter kan art- och sortbestämmas; vilka återstår att identifiera?
- Hur kan man utifrån kulturväxternas introduktionshistoria i landet tolka parkens tidigare utseende?
- Är en samling träd i terrängen planterad?
- Vad berättar beskärningstekniken om det ursprungliga utseendet på träd och häckar?
- Vad visar ympställen, ymp- och okuleringsteknik och ympunderlag på förädlade växter (till exempel fruktträd och rosor) om parkens olika tidsskikt?

Ekologi

- Vilka värden har parken ur biologisk synvinkel (levande individer och substrat för andra organismer)?
- Hur fungerar parken som substrat för andra levande organismer än de ursprungligen planterade?
- Vilka förhållanden i parkmiljön är nödvändiga att vidmakthålla eller förstärka om det biologiska kulturarvet ska ha gynnsamma förutsättningar?

HOT OCH BEVARANDE

Parkerna och alléerna får allt flera intressenter inom kulturmiljövård och naturvård. Naturvårdens strävan efter hävdade platser med lång kontinuitet, åldriga träd och rik flora omsluts ibland även av kulturmiljövården, men det gestaltade uttrycket är inte alltid det naturvänliga. Det döda materialet – ”skräpet” – framstår som den största krocken.

En avgörande kvalitetsfaktor i bedömningen av en kulturmiljös värden är autenticitet. Även en mängd andra faktorer ligger till grund för besluten om hanteringen av kulturmiljön. Värderingen av parker och alléer är komplex eftersom den rör ett levande, föränderligt material, som ska användas och upplevas. Ursprungliga, planterade träd är dokument som kan berätta om anläggningen, människorna och om skötselåtgärder långt tillbaka i tiden. Vissa träd, till exempel vårdträd och andra solitärträd, har ibland en särskilt anmärkningsvärd roll i platsens historia. Åldrade parkträd kan också i sig själva, och som

substrat för andra levande organismer, ha stora biologiska värden. I olika stadier av åldrande och förfall utgör träd livsmiljöer för hotade och sällsynta organismer under barken, i hålor och i *mulmen*. Bland lövträden är eken den mest värdefulla arten. Även linden, som är relativt snabb med att bilda håligheter, har höga naturvärden. Asken utmärker sig som ett träd med rikbarksflora och är värdefull som substrat för många mossor, lavar och svampar. Gamla hästkastanjer kan också utgöra goda miljöer för sällsynta arter, i synnerhet om de blivit hålträd.

Så länge de ursprungliga träden i en anläggning finns kvar, representerar de ett kulturarv med biologisk mångfald. På kort tid kan trädens olika värden hotas, men hoten kan också avhjälpas.

Igenväxning

Träden i en anläggning har i regel växt upp under ljusa förhållanden och därigenom blivit vidkroniga och lågvuxna. Om anläggningen växer igen med yngre träd dör de gamla träden av beskuggning. Igenväxning i övergivna anläggningar eller i alléer där skogen trängt sig nära inpå är ett hot inte bara mot anläggningens struktur utan även mot träden i sig. I alla trädanläggningar måste därför ljusförhållandena vara de rätta, oavsett hur anläggningen sköts i övrigt.

Lundar är exempel på miljöer som hotas av igenväxning och artförändringar på grund av utebliven hävd. Förändringarna sker stegvis, och lunden övergår i ett igenväxningsstadium. Parker som lånat karaktärer och miljöer från det historiska, agrara landskapet mister sin funktion och sina upplevelsevärden om igenväxningen inte hejdas. För både natur- och kulturmiljövärden är det viktigt att kunna läsa landskapet och förstå hur lundarna på relativt kort tid utvecklas till något annat och försvinner om de inte sköts. På många håll är förändringarna redan ett faktum.

Det påtagliga hotet mot de försvinnande lundmiljöerna ser olika ut beroende på geografiskt läge. I lövskogstrakter på mullrik mark kan ask och andra lövträdsarter göra kraftfulla slyuppslag då hävden upphör. I Skåne och Blekinge kan till exempel bokträd snabbt ta överhanden som en följd av utebliven hävd. Tynande och döende ekar kan vara ett faktum efter bara några decenniers fri växt, när andra och vitala arter, såsom boken, gör massiva slyuppslag som konkurrerar med varandra och därför snabbt växer på höjden och vidare upp i ekarnas kronor. Slyet

förändrar lunden redan på kort sikt och förhindrar på längre sikt att nya, friväxande storträd med breda kronor bildas.

Beskärning och föryngring

Träd kan behöva beskäras. Det gäller anläggningar som historiskt varit beskurna, exempelvis knuthamlade. Hamlade träd som inte sköts kan få övertung krona som med tiden fläker sönder trädet. Beskärning kan också behövas i gamla anläggningar där träden behöver vårdas för att överleva.

Ett mer långsiktigt hot är bristen på föryngring. Även om träden i en anläggning kan bli gamla har de trots allt en begränsad livslängd, särskilt vad gäller enskilda stammar (nya stammar kan dock komma från stubben av många trädslag). Ett långsiktigt hot är därför att en trädanläggning helt enkelt dör bort.

Att avhjälpa bristen på föryngring är mer problematiskt än att bara underhålla anläggningens ljusförhållanden och trädens struktur och vitalitet. Så snart ett gammalt träd byts ut mot ett nytt försvinner den information som är knuten till trädets höga ålder, det vill säga spåren av tidigare skötsel och det mesta av den biologiska mångfalden. Arterna som är beroende av åldrade träd kan dock flytta över till andra gammelträd, och med en löpande föryngring skulle de kunna bevaras i anläggningen som helhet. Successiv föryngring av anläggningar är därför en metod som ofta används, och som många gånger ansluter till hur anläggningen har skötts tidigare, med stödplantering för att fylla luckor efter sjuka och döda träd. Ibland väljer man dock att av arkitektoniska skäl återskapa en anläggning som den såg ut när den nyanlades, genom att avverka hela anläggningen på kort tid och plantera nya träd. Man kanske också gör bedömningen att träden är så pass gamla och medfarna att de inte går att rädda så länge till och att de även kan medföra en olycksrisk.

Ofta finns det flera skäl att bevara gamla träd i parker och trädgårdar så länge det går. Äldre fruktträd som klarat kända köldperioder är till exempel intressanta ur hårdighetssynpunkt. Samtidigt kan förvuxna och deformerade träd vara svåra att

Sidan 23:

Den norra lindallén i Ekolsunds slottspark har lämnats för fri utveckling. En del nedfallet material från lindarna får ligga kvar. Marken betas av får. Vy mot öster. Foto: Nils Lidbaum 2013.

”Drottning Kristinas lind” på Grönsö är en av de äldsta parklindarna i Europa. Till vänster om denna klenod (utanför bild) står en ny drottninglind, planterad 2003. 14 maj 2008.

Överst t.v.: Stömne naturreservat söder om Arvika omfattar ett av Sveriges nordligaste sammanhängande ekbestånd. Här ingår betes- och parkmark som tidigare tillhört Stömne herrgård. Reservatet är nu ett frilufts- och upplevelseområde med rika naturmiljöer i ekhagar kring den meandrande Styggebäcken, en ravin med ädellövträd, lundflora och ett intressant fågelliv. I örtfloran märks bland annat strutbräken (*Matteuccia struthiopteris*), springkorn (*Impatiens noli-tangere*) och penningblad (*Lysimachia nummularia*).

T.v. och överst t.h.: Ett av de gamla, bevarade äppelträden vid Gamla Stabergs bergsmansgård, Falun. Stam och grenar har många skador och håligheter. Trädets frukt är av sorten 'Boiken'. Foton: Pär Stjernberg 1997 respektive författaren 23 juli 2013.

Sidan 25:
Gamla Stabergs restaurerade barockträdgård. Det största kvarvarande trädet ('Boiken') står intill trädgårdens huvudaxel. På håll smälter de gamla träden in i helheten. De träd som planterades i samband med restaureringen är nu cirka 15 år gamla, och trädkronorna ger en viss lummighet. 23 juli 2013.

inlemma i en arkitektonisk form. Exempel på detta uppkom vid restaureringen av Gamla Stabergs barockträdgård utanför Falun, med början 1997.¹² Man diskuterade de befintliga äppelträdens värden. Trädens uttryck var viktigt, eftersom de sedan gammalt stod symmetriskt placerade i den terrasserade trädgårdens kvarter på bägge sidor om huvudaxeln. Träden hade många skador. Frågorna var exempelvis hur deras livslängd kunde förlängas och vilket intryck de skulle ge om de fick vara kvar, när fruktträdplanteringen kompletterades med nya träd. De befintliga träden sparades, och med tiden har skillnaden mellan de gamla och de nyplanterade trädens mönstereffekt jämnats ut.

Den nutida hanteringen av de flerhundraåriga lindalléerna i Drottningholms respektive Ekolsunds barockanläggningar exemplifierar två skilda tillvägagångssätt. Vid Drottningholm har man nyligen tagit bort de gamla träden och planterat nya lindar. I Ekolsunds norra lindallé har man i stället lämnat träden för fri utveckling.

Vid ett borttagande av hela trädstrukturer kan det arkitektoniska kulturarvet återuppbyggas på sikt. Det genetiska materialet kan bevaras om återplantering görs med ursprungligt plantmaterial. Vid oåterkalleliga åtgärder däremot bör man vara medveten om att alla slags biologiska kulturarv försvinner. Spåren av olika skötlepoker går förlorade och därtill vanligen också stora naturvärden. Totalförnyring av anläggningar måste därför motiveras väl och beslutet relateras till vilka olika slags anläggnings- och landskapsvärden som behöver beaktas.

KÄLLOR OCH LÄSTIPS

- Axelsson Linkowski, W. & Svensson, R. 2009. *Träd och buskar i jordbrukslandskapet: Värden och hot – en litteraturgenomgång*. CBM:s skriftserie 24. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Bengtsson, R. 2005. *Variation in common lime (Tilia x europaea L.) in Swedish Gardens of the 17th and 18th centuries*. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Eric Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna*. T 1–3. 1856 [1716]. Huldbergs Bokhandel, Stockholm.
- Frost, K. 1996. *Östra Sallerups prästgårdspark – ett trädgårdsarkeologiskt studieobjekt*. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Lund.
- Gilgamesbeposet*. 2001. [Nytolkning av L. Warring och T. Kantola]. Natur och Kultur, Stockholm.
- Ingelög, T., Thor, G., Hallingbäck, T., Andersson, R. & Aronsson, M. (red.) 1993. *Floravård i jordbrukslandskapet: skyddsvärda växter*. Databanken för hotade arter i samarbete med Lantbrukarnas riksförbund. Svensk Botanisk Tidskrift, Lund.
- Karling, S. 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*. Diss. Bonnier, Stockholm.
- Lundberg, E. (red.). 1930–1931. *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar: uppmätningar och beskrivningar jämte bilder samlade och utgivna av Arkitekturminnesföreningen*. D. 1–2. Arkitekturminnesföreningen, Stockholm.
- Lundquist, K. 2005. *Lilium martagon L.: Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Lundquist, K. 2011. ”I de första trädgårdarna – trädgårdsväxternas historia i Sverige 1”. *Fakta Trädgård-Fritid* nr 156/2011. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Magnus Erikssons landslag*. 1962. [i nusvensk tolkning av Å. Holmbäck och E. Wessén]. Nordiska Bokhandeln (distr.), Stockholm.
- Nisbeth, Å. 2011. *Engsö slott*. C. Piper & G. Ulväng (red.). Signum, Stockholm.
- NordGen (Nordiskt Genresurscenter). 2014. ”Nordiskt reliktväxtmöte på Island 2012”. <http://www.nordgen.org/index.php/skand/content/view/full/2107>. [2014-04-30]
- POM (Programmet för odlad mångfald). <http://www.pom.info/>
- Tandre, A. 1998. *Trädgården på Gamla Staberg: Historia och vårdprogram*. Studieförbundet i södra Dalarna och Länsstyrelsen Dalarna, Falun. [Opulicerad rapport].
- Tandre, A. 2008. *Grönsö park och trädgård 1825–1920: tre familjemedlemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhållande till dagens anläggning*. D. 1–2. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Tollin, C. 2005. ”Klostren och trädgårdarna”. I *Människan och floran*. H. Thunón, B. Pettersson & M. Iwarsson (red.). Etnobiologi i Sverige 2. Centrum för biologisk mångfald. Wahlström & Widstrand, Stockholm, s. 304–305.

ORDLISTA

Arboretum (arboreta): Samling av planterade vedartade växter, det vill säga träd och buskar, ofta i anslutning till botaniska trädgårdar eller som en del i en park. Ett arboretum är vanligen systematiskt och ibland tematiskt uppbyggt och lämpar sig för studier av de enskilda träd- och buskexemplaren.

Boské (lövteater): Formbundet kvarter av träd och buskar, ofta med väggar eller större delar bestående av träd som klippts till häckar i mönster. Anläggningen är typisk för barockträdgårdens stil, och ligger ofta i anslutning till parterren.

Hamling: en samling skötseltekniker som innebär att man skär av alla grenar på ett träd med regelbundna intervall.

Huvudaxel: I trädgårdssammanhang en dominerande, linjär formation – ofta en väg – kring vilken parken, dess kvarter och eventuella tvärxlar inordnas. Huvudaxeln är särskilt central i barockanläggningens formspråk och löper ofta från huvudbyggnadens entré och vidare ut i landskapet som en förlängning av parken.

Invasiv art: En art som (aktivt eller passivt) införts av människan i en ny miljö, och som därefter etablerat sig och börjat sprida sig så kraftigt att den hotar andra arter.

Mulm: löst material som ansamlas inuti ihåliga träd och som består av lös, murken ved blandat med döda djur och exkrementer.

Parterr: Terrass med påkostad och lågvuxen prydnadsodling i anslutning till huvudbyggnaden, och ursprungligen i plan med denna. Parterren var en viktig del i barockanläggningarna, ofta med symmetriskt utformade mönster och klippta buskar som formerade sig kring en huvudaxel.

Refug: I detta sammanhang en avgränsad plats, en slags tillflyktsort, där en hotad art kan överleva som en rest när förändringar i det ursprungliga, större utbredningsområdet annars har omöjliggjort artens fortsatta överlevnad.

Ympunderlag: Den grundstam på vilken man ympar in och därmed förökar en önskad växt, exempelvis en värdefull fruktsort eller prydnadsväxt. Som ympunderlag används vanligen ett lättförökat växtmaterial som är härdigt och alltså kan växa långt norrut, som är fritt från sjukdomar och virus och som i övrigt är lämpligt för ympning eller okulering.

Återhamling: Att återuppta hamling på träd som inte hamlats på lång tid.

Noter

1. Karling, S. 1931, s. 4, 9.
2. Tollin, C. 2005, Lundquist, K. 2011.
3. Nisbeth, Å. 2011, s. 213.
4. Bengtsson, R. 2005.
5. Frost, K. 1996.
6. Axelsson Linkowski, W. & Svensson, R. 2009.
7. NordGen 2014.
8. Ingelög, T., m.fl. red. 1993, s. 458.
9. Lundquist, K. 2005, s. 13.
10. Lundquist, K. 2005.
11. Lundberg, E. red. 1930-1931.
12. Tandre, A. 1998, s. 49f, Bil. 2a, Bil. 2b.

Författaren Anna Tandré disputerade 2008 vid SLU på avhandlingen *Grönsö park och trädgård 1820–1925: tre familjemedlemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhållande till dagens anläggning*. Verksam som konsult inom trädgårdshistoria och trädgårdsplanering.

Foto omslag:

Överst: Terrasserna i Grönsö park, Enköping.

17 juli 2008.

Nederst t. v.: Del av ravinsystemet vid Apertins herrgård, Kil.

25 juli 2013.

Mitten: Plommonblom vid ödegård i Danmarks socken,

Uppsala. 12 maj 2011.

Nederst t. h.: Allé på Östra Ämterviks kyrkogård, Sunne.

1 augusti 2013.

Detta blad ingår i en serie för råd om vård och förvaltning av kulturarvet. Bladet har tagits fram inom ramen av ett forsknings- och utvecklingsprojekt rörande biologiskt kulturarv vid Centrum för biologisk mångfald, CBM. Författare: Anna Tandré, landskapsarkitekt, filosofie doktor i landskapsplanering. Foto författaren där inget annat anges.

Artikeln är licensierad med cc-by där inget annat anges.

www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/

Riksantikvarieämbetet

Box 1114, 621 22 Visby

Tel: 08-5191 8000. Fax 08-66 07 284

E-post: vardaval@raa.se

www.raa.se